

Ернест ГИЙДЕЛ

Неочікуваний щоденник

Грицак, Ярослав і Франк Сисин, ред. *Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники*. Київ: Дух і Літера, 2019.

З-поміж українських істориків ХХ ст. інтелектуальній спадщині Івана Лисяка-Рудницького (1919–84), напевно, пощастило найбільше. Майже всі його статті перевидані українською,¹ більшість з них доступні англійською, російською та польською.² Він небезпідставно має репутацію класика українського історичного есею. Його обширне листування добре збереглось і після його опублікування (у цьому напрямі вже дещо зроблено). Лисяка-Рудницького, без сумніву, зарахують і до класиків українського епістолярію.³ Тривалий час вважалось, що це — статті й листи — все, що залишилось по ньому. Проте для того, хто уважно працював з архівним фондом Лисяка-Рудницького не було таємницею, що був ще один складник його спадщини — щоденник. Ще за життя, у 1970-х рр., історик підготував

¹ Іван Лисяк-Рудницький, *Між історією й політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки* (Мюнхен: Сучасність, 1973); Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе* В 2 т. Упор. Ярослав Грицак (Київ: Основи, 1994; 2-ге вид. Київ: Дух і Літера, 2019).

² Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History*, ed. Peter L. Rudnytsky (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987); Іван Лысяк-Рудницький, *Между историей и политикой* Ред. Дмитрия Фурмана и Ярослава Грицака (Москва — Санкт-Петербург: Летний сад, 2007); Iwan Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką* ed. Jarosław Hrycak (Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2012).

³ Ярослав Грицак та Іван Павло-Химка, “Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського”, *Україна Модерна* ч. 2–3 (1999): 376–413; Jerzy Giedroyc, *Emigracja ukraińska: listy 1950–1982*, ed. Bogumiła Berdychowska (Warszawa: Czytelnik, 2004), 533–630; український переклад — *Єжи Гедройць та українська еміграція: листування 1950–1982 років* Упор. Богуміла Бердиховська (Київ: Критика, 2008), 482–565; Володимир Кравченко, “Листування Романа Шпорлюка з Іваном Лисяком-Рудницьким і Юрієм Швельовим (1962–1982 рр.)”, *Схід/Захід* вип. 9–10 (2008): 208–294.

з нього два фрагменти для публікації.⁴ Ці два фрагменти збереглись у його фонді, але місцезнаходження самих щоденників залишалось невідомим до 2014 р.

Історія самого фонду потребує роз'яснення. Після смерти Івана Лисяка-Рудницького 25-го квітня 1984 р. в Едмонтоні його друга дружина Олександра Черненко передала до архіву Альбертського університету, де він викладав з 1971 р., абсолютну більшість його особистого архіву, обмеживши доступ до нього (лише за її дозволом) на наступні 25 років.⁵ Решту, з якої було утворено новий фонд, вона подарувала університетському архіву в 1991 р. знову ж таки з обмеженням доступу на 25 років.⁶ Утім, після смерти Олександри 24-го червня 2014 р. в Едмонтоні стало зрозуміло, що і після 1991 р. вона затримала собі невідому кількість матеріялів з особистого архіву Лисяка-Рудницького. Достеменно відомо, що поміж цими матеріялами були його оригінальні щоденники, які Оксана Декстер (Oksana Dexter), донька Олександри, виявила, переглядаючи папери своєї матері. Оксана переслала щоденники Пітеру (Петру) Л. Рудницькому, сину Івана Лисяка-Рудницького, який передав їх двом історикам — Ярославу Грицаку та Франку Сисину — за редакцією яких вони і були опубліковані (за згодою з Пітером) київським видавництвом “Дух і Літера” восени 2019 р.⁷

Опубліковані щоденники охоплюють 1931–35, 1940–52, 1954 рр. і подорож до Радянського Союзу в 1970 р. За винятком кількох редакторських втручань та невідчитаних місць, це повне видання всіх щоденників, віднайдених у 2014 р. У них Лисяк-Рудницький також згадує про свої “щоденники з таборів” (1934–39 рр.) та “дуже докладний щоденник” за серпень-вересень 1939 р. (с. 72). Доля цих щоденників наразі невідома, як і немає інформації, чи Лисяк-Рудницький продовжував вести щоденники після 1954 р. У будь-якому випадку, навіть якщо їх не вдасться відшукати, в опублікованому матеріялі ми отримали важливе джерело, написане вдумливим, упередженим і гострим спостерігачем.

За винятком радянських подорожніх нотаток 1970 р., щоденникові записи можна умовно розділити на три групи: львівські (1931–35), європейські

⁴ Лисяк-Рудницький підготував для друку записи за 1-ше і 4-те квітня 1940 року — про смерть і похорони Осипа Назарука. Він планував включити їх як документальні додатки до тому листування Осипа Назарука з В'ячеславом Липинським, який вийшов під його редакцією у 1976 р., але згодом відмовився від цього задуму. Див.: University of Alberta Archives (UAA), Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155, Box 25, Item 430.

⁵ UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155.

⁶ UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1991–138. Цей фонд також містить матеріяли Мілени Рудницької, які Лисяк-Рудницький забрав з її мюнхенського помешкання по її смерті у 1976 р.

⁷ У листопаді 2019 р. Пітер Л. Рудницький передав щоденники свого батька до архіву Альбертського університету, а в січні 2020 р. подарував архіву ще чотири коробки матеріялів свого батька та його матері.

(1940–51) та американські (1951–52, 1954). У першій групі (с. 5–62) ми потрапляємо у внутрішній світ Івана Лисяка, львівського школяра, який веде упривілейоване та забезпечене життя завдяки своїм розлученим батькам — політичині Мілені Рудницькій та адвокату Павлу Лисяку, котрі, попри свою часту фізичну відсутність, оточили його увагою, якщо не емоційною, то принаймні матеріальною. Напевно, ця вимушена автономність "Іванчика" (так його називали рідні), коли він тижнями, інколи місяцями був полишений сам на себе чи мамину служницю, вплинула на його бажання розпочати щоденник у грудні 1931 р. У ньому він писав про свої враження від вчителів, прочитаних книжок і переглянутих фільмів. Він мріяв стати видатним українським письменником, коли виросте (с. 56) і робив перші літературні спроби, як-от оповідання "Годинник пана професора" (с. 63–68), опубліковане разом з щоденниками.

П'ять років пізніше у другій групі (с. 72–530) ми вже зустрічаємо молодого чоловіка, політичного вигнанця та студента престижних європейських університетів у Берліні, Празі та Женеві. У першому він закінчить магістерку у грудні 1942 р., а у другому йому, по суті, подарують докторат на основі незавершеної дисертації у квітні 1945 р., за місяць до захоплення Праги Червоною Армією. Він уже більше не Лисяк і вживає інші прізвища: для близьких — Рудницький, для публіки — Лисяк-Рудницький (під ним його і поховують у 1984 р.). У минулому залишилось не тільки старе прізвище, але і мрії стати письменником.⁸ Здається, їх заступило прагнення стати видатним гетьманцем, яке зазнало краху у вересні 1940 р., коли його виключили з Союзу Гетьманців-Державників через зв'язок з Миколою Чеботаревим (с. 99–101).

На відміну від записів першої групи, Лисяк-Рудницький вже значно менше пише про власний внутрішній світ і більше про зовнішній. Певні речі, втім, залишились незмінні: 1940-ві рр., як і попереднє десятиліття, він проведе у бульбашці батьківської турботи, насамперед материнської. Разом з мамою втече з радянської Галичини до німецького Генерал-Губернаторства у 1939 р., а згодом слідом за нею переїде в Берлін у 1940 р., у Прагу в 1943 р. і в Женеву 1946 р. У кожному з цих міст мамині впливи, зв'язки та опіка дозволили йому продовжити університетську освіту, отримувати стипендії і вести відносно комфортне матеріальне життя, попри важкі й небезпечні умови війни, яка коштувала життя мільйонам. Якщо мати влаштовувала його життєві обставини, то батько забезпечував його фінансово аж до своєї смерті в січні 1948 р.

Таке захищене батьками життя дозволило Лисяку-Рудницькому перейматись власними зацікавленнями, яких у нього, судячи з щоденника,

⁸ Згодом у листі до своєї доньки Лисяк-Рудницький писав, що він відмовився від мрії стати письменником, бо йому "не вистачало уяви, здатності видумувати людей і ситуації": Лист Івана Лисяка-Рудницького до Елізабет Рудницької від 30-го квітня 1967 р. Приватний архів Елізабет (Бетсі) Стейлтон.

насамперед було три у 1940-х рр. — український студентський рух, німецька філософія і жінки (не обов'язково в такому порядку). Він належав до нечисленної, але інтелектуально потужної групи студентських діячів (Василь Рудко, Богдан Цимбалістий, Клавдій Білінський та ін.), яка намагалась протистояти ідеологічному та організаційному впливу “націоналістів” — оунівців і їхніх прихильників — на українське студентство спочатку у Третньому Райху, а потім у післявоєнній Європі. Якщо вірити щоденнику, то в цьому протистоянні вони не були безуспішні, але, зрештою, Лисяк-Рудницький був змушений визнати про своїх опонентів, що “вони насправду тримають у своїх ризах масу” (с. 334). У німецькій філософії він студював як класиків (Гегель), так і сучасних йому філософів, особливо балтійського німця Ніколая Гартмана. Вплив німецької філософії, академії і культури загалом був такий сильний на Лисяка-Рудницького, що його можна без застережень охарактеризувати як українця німецької культури у 1940-ві рр. Німеччина, за його власними словами, стала для нього “друга, духовна батьківщина” (с. 394). Сексуальні пригоди, описані в щоденнику в різноманітних деталях, зрештою, перейшли у пошук дружини, який після двох німецьких наречених завершився одруженням з американською квакеркою Мері Джоан Бентон (Mary Joanne Benton) у Женеві в 1949 р. Це одруження відкрило йому двері в два світи — ширший американський та вужчий квакерський. Останній виявився настільки духовно суголосним Лисяку-Рудницькому, що він почав брати активну участь у житті женеvської квакерської громади та її заходах.⁹

У третій групі щоденникових записів (с. 531–624) ми вже маємо справу з новоприбулим східноєвропейським імігрантом до Америки. Завдяки американській дружині та її родині життєва ситуація Лисяка-Рудницького на новому континенті радикально відрізнялась від абсолютної більшості подібних імігрантів, які тисячами прибували з післявоєнної Європи. Батьки дружини всіляко допомагали молодому подружжю після народження сина в серпні 1951 р., але, зрештою, Лисяк-Рудницький був змушений вперше у своєму житті у 32 роки замислитись про пошук постійної роботи, щоб утримувати сім'ю. Він вирішив на користь кар'єри університетського викладача, але після поради Філіпа Мозлі, директора Російського інституту при Колумбійському університеті, що отримати посаду в американських університетах буде легше з американським дипломом, вступив до докторської програми на історичному департаменті того ж університету у вересні 1951 р. До цієї зустрічі з Мозлі ніщо не вказує в щоденнику, що Лисяк-Рудницький прагнув стати істориком, а сама історія (як минуле, так і його дослідження) виринає лише епізодично в ньому. Те саме можна сказати

⁹ У 1962 р. в Філадельфії Лисяк-Рудницький вступив до Wider Quaker Fellowship — квакерської організації для симпатиків квакерів і їх вчення. Див.: Letter from Emma Cadbury to Ivan L. Rudnytsky August 28, 1962. UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155, Box 51, Item 773. Як свідчать його листи до доньки Бетсі, симпатії до квакерів він зберіг до кінця життя.

про абсолютну більшість його публікацій з 1940-х рр. — історія в них наявна, але самі статті були радше есеями на суспільно-політичні теми, аніж історичними дослідженнями. Отже, виглядає на те, що цей вибір фаху був випадковим рішенням і за іншої поради Мозлі майбутній історик міг би так само вирішити на користь політичних наук, де українцям, як засвідчують приклади Джона Решетаря та Джона Армстронга, було легше зробити академічну кар'єру в Північній Америці, аніж в історичній дисципліні. Щоденникові записи 1952 р. закінчуються, коли Лисяк-Рудницький ще навчався в Колумбійському університеті, а короткі записи за 1954 р. — коли він працював викладачем західноєвропейської та російської історії в університеті Вісконсін-Медісон. Поза щоденником залишилось те, що ця посада була короткотермінова і після неї він змушений був працювати автобусним інспектором у Філадельфії до 1956 р., а з колумбійською дисертацією мучився майже два десятиліття, завершивши тільки перший розділ.¹⁰

І нарешті записи 1970 р. (с. 625–43) описують подорож Івана Лисяка-Рудницького — у той час професора історії в Американському університеті у Вашингтоні — до Радянського Союзу на міжнародний історичний конгрес, перебування у Москві та Києві, враження від місцевого побуту, архітектури, зустрічей та розмов (від московського таксиста до проректора київського університету).

Як і можна очікувати від текстів такого жанру, щоденник Лисяка-Рудницького є інтимним документом. Відчувається, що він справді писав його насамперед для себе ("призначаю його передовсім для власного ужитку", с. 5), а не для близьких, нащадків чи історії. Автор відверто пише про своє (і чуже) приватне життя, перетворюючи читання щоденника інколи на вуаеристичний досвід. Низьке і високе в тексті часто йде поруч: з одного боку, лікування венеричного захворювання, підхопленого від знайомої німкені (с. 260), з другого — враження від лекцій німецького філософа Ніколая Гартманна (с. 262). Якщо у своєму листуванні Лисяк-Рудницький, як правило, є доволі дипломатичним в особистих оцінках, то в щоденнику можна натрапити на такі характеристики, як "курва, ебана по черзі кожною партією" (про Юрія Косача, с. 136) чи "блискучий софіст, спритний бізнесмен, відважний і безличний, обережний, безоглядний егоїст" (про Ігоря Шевченка, с. 247). Гостроти не позбавлені і колективні судження: "українці здебільшого дурні й хами" (с. 419).

Занотовуючи враження від відвідин єврейського кварталу у Львові в 1935 р., Лисяк-Рудницький відверто пише про свої емоції від побаченого та відчутого: "огида", "зацікавлення", "ненависть" і бажання "крови тої брудної [єврейської. — Е. Г.] голоти, хотів власною рукою підложити вогонь під ті брудні заулки" (с. 46). У цьому записі легко побачити не тільки ображену чутливість юного естета на "семіцькі носи" та "безсмертний бруд",

¹⁰ Зберігається в: UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155, Box 21, Item 366.

але і відлуння антисемітських настроїв, поширених у той час. Ставлення до євреїв та власного єврейського походження (на четвертину) було для нього джерелом таємного “комплексу”, про який він лише згадує (с. 270), і залишається лише здогадуватись, коли цей комплекс зародився і як він проявлявся. У щоденнику помітна якщо не вразливість, то принаймні чутливість до єврейської присутності: “склонність до скупарства (не дарма з жидівської крові)” (с. 48), “неприємно вражає велика кількість жидів” (с. 430), “моторний жидок немов живцем перенесений з Налевок” (с. 568). Водночас це не завадило йому стати відомим прихильником нормалізації єврейсько-українських відносин, щоб “роззброїти ворожнечу жидів проти нас, яка нам [українцям. — Е. Г.] так дуже шкодить у світі” (с. 503).

Упорядниками щоденників було виконано колосальну роботу не лише з розшифрування рукописних щоденників, але й з ідентифікації осіб, явищ і термінів, згаданих у тексті. Унаслідок цього ми отримали майже 700-сторінкове видання дрібним шрифтом з розлогим (подекуди занадто) коментарем ще дрібнішим шрифтом. Принаймні дві особи були встановлені неправильно. Лисяк-Рудницький згадує у щоденниках про свою тітку Тинку/Тиньку (с. 9, 10, 126, 157, 158), яку упорядники ототожили з Мартою Рудницькою, дружиною Михайла Рудницького, виводячи “Тинка” від “Мартинка/Марта” (с. 9, прим. 17). Насправді, це була його єврейська тітка Ернестина Шпігель (Ernestine Spiegel), яка вживала Тінка як скорочення свого імені.¹¹ На стор. 186 Лисяк-Рудницький пише про свою розмову у Кракові в серпні 1943 р. з “редактором Козаком”, якого упорядники ідентифікували як відомого карикатуриста Едварда Козака (прим. 91). Проте цим “редактором” був галицький публіцист Маріян Козак, який у той час працював у Кракові в редакції газети “Краківські Вісті” і з яким Лисяка-Рудницького поєднував інтерес до ідей В’ячеслава Липинського.¹² Джон Бахман, про якого упорядникам не вдалось відшукати інформацію (с. 625, прим. 1), — це американський історик John Elliot Bachman (1942 р. н.), який під керівництвом Івана Лисяка-Рудницького захистив докторську дисертацію з історії у 1971 р.¹³

Я зауважив лише кілька фактичних помилок у коментарях до щоденника. Мілена Рудницька виїхала до США не 1951 (с. 6, прим. 4), а 1950 р., про що

¹¹ Див. лист Ернестини Шпігель до Лисяка-Рудницького від 19-го вересня 1940 р. підписаний як “Tinka”: UAA, Ivan L. Rudnytsky fonds, Accession no. 1984–155, Box 47, Item 741. Див. також згадки про Тиньку в: Мілена Рудницька, *Статті. Листи. Документи* Упор. Мирослава Дядюк (Львів, 1998), 47, 54.

¹² Див. листи Маріяна Козака до Лисяка-Рудницького за 1943–1944 роки: UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155, Box 47, Items 742 and 743. Про Маріяна Козака як редактора “Краківських Вістей” див.: Ernest Gyidel, “The Ukrainian Legal Press of the General Government: The Case of *Krakivski Visti*, 1940–1944”, PhD dissertation, University of Alberta, 2019, 55–56.

¹³ John Elliot Bachman, “Sergei Mikhailovich Stepniak-Kravchinskii: A Biography from the Russian Revolutionary Movement on Native and Foreign Soil” (PhD dissertation, The American University, 1971).

згадує і сам щоденник (с. 464). Після свого повернення до Західної Європи у 1958 р. вона спочатку мешкала не в Мюнхені, а в Римі, де проживав італійський журналіст Лідо Каяні (Lido Caiani), з яким Мілену пов'язували довголітні романтичні стосунки.¹⁴ До Мюнхена вона переїхала наступного року. Першим головним редактором "Краківських Вістей" був не Володимир (с. 79, прим. 40), а Борис Левицький.¹⁵ Згідно з описом фонду Ірени (а не Ірини, як написано у примітці) Книш в архіві Манітобського університету її роки життя були не 1906–? (с. 311, прим. 75), а 1909–2006, і її дівоче прізвище було не Шкварко, а Шкварків.¹⁶ Невідома упорядникам стаття Лисяка-Рудницького "Волюнтаризм" (с. 193, прим. 128) — полеміка з Дмитром Козієм — зберігається в його фонді.¹⁷ В роки життя Петера Груби вкралась друкарська похибка: має бути 1921–2017 замість 1921–1917 (с. 384, прим. 79).

Зважаючи на розлогість коментування щоденника, мене дивує, що упорядники залишили без жодної уваги помітну кількість іншомовних слів, насамперед німецьких, якими щоденник рясно пересипаний. Наприклад, оферма (с. 73), Geschäftsleiter (с. 112), Devizsenstelle (с. 194), риж (с. 237), Zauberberg (с. 268), шміссі (від німецького Schmiss, с. 278), Alpwegkopfhütte (с. 346); мендз (с. 351), reinlich (с. 391); Leistungsfähigkeit (с. 398), Schwiegersohn (с. 479).

В іменному покажчику бракує згадки кількох імен. Наприклад, Фрайд (с. 28–29, 33), Кравс (с. 322, 335–336), Кася (с. 10, 12, 13, 16, 178, 190), Тинка/Тинька (с. 9, 10, 126, 157, 158). Про останню я згадував вище, Фрайдом Лисяк-Рудницький називає Зигмунда Фрейда, Кравсом — напевно, Миколу Кравса, члена української "Правничої Громади" в університеті Яна Казимира наприкінці 1930-х рр.¹⁸ Кася — це Катерина Кушнерик, служниця Мілени Рудницької в міжвоєнний час.¹⁹

На мою думку, редакторське рішення публікувати щоденникові записи за 1945–46 рр. (с. 231–336) з порушенням хронології не є вдалим. Наприклад, записи за 8–24 вересня 1945 р. (с. 286–92) йдуть попереду записів за

¹⁴ Про історію своїх своїх стосунків з Лідо Каяні, які розпочалися у 1930-х рр., Мілена писала в: Лист Мілени Рудницької до Марії Струтинської від 25-го травня 1956 року. UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1991–138, Box 6.

¹⁵ У 1960 р. на прохання Володимира Кубійовича Михайло Хом'як написав коротку історію "Краківських Вістей". У ній Хом'як, який був головним редактором газети у період 1940–45 рр., так писав про свого попередника на цій посаді: "першим начальним редактором часопису "Краківські Вісті" був ред. Борис Левицький, ледви не цілий місяць січень 1940 р., бо був примушений відійти". Див.: Provincial Archives of Alberta, Mykhailo Chomiak Fonds, Accession no. 85.191, Box 12, Item 184.

¹⁶ http://www.umanitoba.ca/libraries/units/archives/collections/complete_holdings/ead/html/knysh_i_2009.shtml (останнє відвідування 14 серпня 2021 р.)

¹⁷ UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155, Box 36, Item 517.

¹⁸ "Оповідка", *Діло*, ч. 11, 18 січня (1939): 10.

¹⁹ Лисяк-Рудницький намагався розшукати Касю 1970 р., див.: Лист Івана Лисяка-Рудницького до Михайла Рудницького від 6-го липня 1970 р. UAA, Ivan L. Rudnytsky Fonds, Accession no. 1984–155, Box 53, Item 794.

13 березня — 7 вересня 1945 р. (с. 292–314), а записи за 24 вересня — 21 грудня 1945 р. (с. 314–33) попереду записів за 26 липня — 3 серпня 1945 р. (с. 333–36). Припускаю, що це було зроблено для відтворення порядку записів в оригінальних щоденниках. Це, можливо, має якийсь маловартісний сенс з текстологічного погляду, але абсолютно недоцільно з будь-якого іншого. Сподіваюсь, у наступному виданні щоденників це буде виправлено.

Підсумовуючи, зазначу, що опублікований щоденник Лисяка-Рудницького є скарбом нової інформації про його життя в період 1930–50-х рр. (від хлопчика до одруженого чоловіка) і відвідини Радянського Союзу в 1970 р., а українська історична традиція отримала ще один твір у жанрі, який у ній, на жаль, слабо репрезентований.